

کارنمای شهرستان ازنا

www.ketab.ir

مؤلف: دکتر علی همت خلیلی

ویراستاران: فاطمه خلیلی و خلیل خلیلی

حریم دانش

سرشناسه : خلیلی، علی‌همت، ۱۳۴۲ -
 عنوان و نام پدیدآور : کاریزهای شهرستان ازنا / مؤلف علی‌همت خلیلی
 مشخصات نشر : تهران: حریم دانش، ۱۳۹۷.
 مشخصات ظاهری : ۷۶۰ ص.
 شابک : ۹۷۸-۶۲۲-۶۴۲۳-۰۴-۵
 وضعیت فهرست نویسی: فیبا
 یادداشت : کتابنامه: ص. ۷۵۹.
 موضوع : قنات‌ها - چشمه‌ها - ایران - ازنا
 موضوع : Qanats - Springs - Iran - Azna
 شناسه افزوده : خا، فاطمه، ۱۳۶۲ - ویراستار
 شناسه افزوده : خلیل، خلیل، ۱۳۶۵ - ویراستار
 رده‌بندی کنگره : ۱۳۰۷ - ۱۱۵۴/۴۹
 رده‌بندی دیویی : ۵۵/۴۹ - ۵۲۴۵
 شماره کتابشناسی ملی : ۵۵۵۲۷۴۸

عنوان کتاب: کاریزهای شهرستان ازنا
 مؤلف: دکتر علی‌همت خلیلی
 ویراستاران: فاطمه خلیلی و خلیل خلیلی
 ناشر: حریم دانش
 نوبت چاپ: اول ۱۳۹۷
 قیمت: ۷۵۰,۰۰۰ ریال
 تیراژ: ۱۰۰۰ جلد
 شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۴۲۳-۰۴-۵

کلیه حقوق چاپ و نشر برای انتشارات حریم دانش محفوظ می‌باشد.

فروشگاه شماره ۱: میدان انقلاب، جنب بانک صادرات، پلاک ۱۳۵۷، کتاب‌فروشی محسن تلفن: ۶۶۴۹۲۶۶۲

فروشگاه شماره ۲: میدان انقلاب، ابتدای پاساژ تالار بزرگ کتاب، کتاب‌فروشی زبان گویا تلفن: ۶۶۹۵۸۲۰۵

اینستاگرام: h.a.r.i.m.d.a.n.e.s.h

وب سایت: www.HarimeDanesh.com

فهرست مطالب

۱۱	پیش‌گفتار
----	-----------

فصل اول: کلیات

۲۰	موقعیت طبیعی منطقه
۲۵	منابع آب شهرستان
۲۵	رودخانه‌ها
۳۴	تاریخچه کاریز (کهریز، قنات)
۴۰	نگهداری کاریز و لایه‌های جوی‌های کاریزها
۴۱	چگونگی حفر کاریز

فصل دوم: دهستان پاچه لک غربی

۵۳	ده ازنا
۵۴	کاریز ده ازنا
۵۷	اشرف آباد
۵۹	بابادینه
۷۴	برجله
۷۹	تمبک
۸۴	جو آسیاب (جو آسیو)
۹۶	چرخستانه
۹۹	حشوید (هشوید)
۱۰۳	خسرو میره
۱۰۸	دلیان

۱۱۰	دودهک
۱۱۶	ذوالقدر
۱۲۲	روستای کلک
۱۲۳	علی آباد
۱۲۸	قاسم آباد
۱۳۰	قره دین
۱۴۱	قلا گری (قلعه گرجی)
۱۴۵	کمری
۱۴۸	گرجی
۱۵۱	لمس (لمیس)
۱۵۸	مکی آباد

فصل سوم: دهستان سیلاخور شرقی

۱۷۰	باوکی امیر بختیار
۱۸۷	زرنان
۱۹۹	کلکله
۲۰۴	محمود آباد
۲۰۷	مسعود آباد

فصل چهارم: بخش جاپلق، دهستان جاپلق شرقی

۲۲۸	بخش جاپلق (گايله)
۲۲۹	مأمون (مؤمن آباد)
۲۴۱	آق داش
۲۴۴	امامزاده قاسم

۲۵۹	اکبر آباد
۲۶۳	ایونده
۲۷۶	پیر بُداق
۲۷۹	تازران (طازران)
۳۰۳	خروسان
۳۳۰	دره باغ
۳۳۷	رشید
۳۵۸	سمیه، نوزیه، آق بولاغ شهباز بیگ)
۳۶۴	سید آباد
۳۷۵	شاطر
۳۸۳	شورچه
۳۸۹	فرزیان
۳۹۷	فین
۳۹۹	قره ملک
۴۰۴	قشلاق (قشلاق گنجه)
۴۱۳	کرتیلان
۴۲۷	گاوبار بالا
۴۳۳	گاوبار پایین
۴۴۰	گلیگرد
۴۴۶	گُمبه (گمه)
۴۵۶	گنجه
۴۶۸	گوگده

۴۷۷		مبارک آباد
۴۸۲		مُدآباد
۴۹۲		مرزبان
۵۰۵		مُلاطالب
۵۲۲		یادگار

فصل پنجم: دهستان جاپلق غربی

۵۳۲		جاپلق غربی
۵۳۳		آشور آباد
۵۵۳		آقایی
۵۶۱		آق بُلاغ مُحَمَّد ولی
۵۶۷		بُزداش
۵۷۱		بیدستان
۵۷۵		پَرچستان
۵۸۲		بنج زوج (انجِر قلی)
۵۸۶		پیری جان (پری جان)
۵۹۰		چرخستان
۵۹۶		چشمه درگاه
۶۰۰		چُقاموشان (چُقّا میشون)
۶۰۴		چهارچشمه ناظم
۶۱۱		داوود پیغمبر
۶۱۶		دره زوله
۶۲۰		ده حاجی

۶۳۲	ده موسی
۶۳۸	سیردر
۶۴۲	شاه پهنه
۶۵۳	شاهو له
۶۶۲	عباس آباد پشته
۶۶۶	قطعات
۶۷۰	قلعه خایه
۶۷۲	کامیان لا
۶۷۶	کامیان پایین
۶۷۸	کُلبُر
۶۸۴	کهریز (ده حاجی)
۶۸۹	کهریز سفید (کهریز اسی)
۶۹۵	گله
۷۰۱	مالیچه
۷۱۱	هوش
۷۲۰	نگاره‌هایی از کاریزها و چشم اندازهای برخی روستاهای شهرستان از
۷۵۹	فهرست منابع و مآخذ

پیش گفتار

آب الفبای آبادانی، آب و آبادانی یا به لری او و اودونی، در کشور نیمه خشک ایران عبارات آشنایی هستند. نشان دهنده نقش پررنگ آب در آبادانی و سازندگی این سرزمین نیمه خشک است و کاریز که نامهای رنگ آن کهریز و قنات است، یکی از منابع عمده ی تأمین آب در فلات ایران و شناسنامه این کن بهر د جهانیان و نمادی از سازگاری انسان با طبیعت است. فناوری کاریز یکی از عوامل تمدن ساز در ایران باستان و دوره اسلامی است و فراز و فرود بسیاری از نقاط آباد فلات ایران به آن وابسته است.

کاریزها هزاره ها و سده ها با فراز و نشیب در کنار مردم این مرز و بوم به جوشش و زندگی بخشی خود ادامه دادند و هرگاه کاریزی می خشکید یا مهاجران بیگانه آن را ویران و کور می کردند، دستان آبادگری اقدام به نوکنی و احیای آن می نمود. تا این که مدرنیته و صنعت حفر چاه های عمیق به این سرزمین پا نهاد. میل به ثروت و رفاه بیشتر، بس در کنار کشاورزان را وادار به حفر چاه های عمیق و تبدیل زمین های دیم به زمین های آبی نمود و بدینا آن حفر چاه های عمیق شتاب گرفت و هنگامی به خود آمدم که سفره های آب زیرزمینی که میراث درازان سال بود از آب تهی شد، کاریزها، چشمه ها، تالاب ها و جویبارهای کوچک و بزرگ کوهستانی از جوشش افتادند و چاه های عمیق متروکه شدند و باغ و بوستانهای کهن و جدید خشک شدند.

خوشبختانه بالا رفتن سطح آگاهی کشاورزان و اقدامات ادارات منابع آب، جهاد کشاورزی و منابع طبیعی و آبخیزداری و جلوگیری از حفر بی رویه چاه های عمیق و بهره بردن از فناوری های نوین آبیاری از قبیل آبیاری بارانی و قطره ای تا حدی جلوی روند خشک شدن منابع آب

را گرفته و شمار چشمگیری از کاریزهای شهرستان را نجات داده است.

در سال ۱۳۹۴ تألیف کتابی درباره شهرستان ازنا را آغاز کردم. در ادامه پژوهش میدانی کتاب ازنا با توجه به بحران آب و اهمیت آن، در تابستان ۹۶ به نتیجه رسیدم بخش منابع آب شهرستان به ویژه کاریزها را جداگانه در کتابی مستقل گردآوری کنم. در نتیجه کتاب ازنا که از سال ۹۴ قول نگارشش را به دوستان و فرهیختگان شهرستان داده بودم، نیمه کاره ماند که امیدوارم هرچه زودتر آن را به فاجام رسانم.

بخش چشمگیری از مطالب گرد آمده در این کتاب حاصل بازدید از محل حفر کاریزها و جوشش چشمه‌ها و گفت و گو با بزرگان و جوانان روستاهای این شهرستان است. در مواردی نیز با گفت و گو با بومیان روستاها اطلاعات مربوط به کاریزها را ثبت کرده‌ام. همچنین از پژوهش کارکنان اداره آبیاری و اداره مهندسی آب و خاک جهاد کشاورزی شهرستان ازنا با ذکر منبع در تکمیل بخش‌ها، از این نوشتار بهره برده‌ام که در اینجا مراتب سپاس خود از این گرامیان را اعلام می‌دارم.

در گفت و گو با روستاییان و کشاورزان کوشیده‌ام در حد توان نام بانی و مقتنی هر کاریز و دگرگونی‌ها و میزان آبدهی هر کاریز و تاریخ و بری کوآ گذاری آن را به دست آورده و در این نوشتار بگنجانم.

در میزان آبدهی یا دبی کاریزها، بیشتر از واحد اینچ و در مواردی کمتر بر ثانیه بهره برده‌ام. در مواردی نیز میزان آبدهی را با اصطلاح سنتی سنگ یا مساحت زمینی که در یک شبانه روز ذخیره آب در اِسل (استخر) آبیاری می‌شده، یادآوری کرده‌ام.

تغییرات دبی (آبدهی) را از گذشته تا کنون با یاری گرفتن از حافظه کشاورزان محلی ذکر کرده‌ام. در این مورد از واژه آبسال برای سال‌های پرباران و برف بهره برده‌ام.

در این پژوهش چون هدف معرفی کاریزهای شهرستان ازنا است، روستاهای دارای کاریز معرفی می‌شوند. بنابراین از معرفی روستاهای فاقد کاریز از جمله بسیاری از روستاهای پاچه لک و

سیلاخور منصرف شدم.

در نظر دارم منابع آب شهرستان ازنا را در نوشتار دیگری معرفی کنم. با این حال سایر منابع آب هر روستا را به اختصار در کنار کاریز یا کاریزهای آن معرفی کرده‌ام.

در ۴۰ سال اخیر با حفری رویه چاه‌های عمیق در سرچشمه یا نزدیک مادرچاه کاریزها بسیاری از کاریزهای شهرستان ازنا به ویژه در دشت‌های جابلق و پاچه لک در یک شعاع ۲۰ کیلومتری در پیرامون ازنا در روستاهای لمیس، مکی آباد، قاسم آباد، علی آباد، بُرجله، حَشوید، تَمبک، کَمَر، فَن، مَرزبان، قَرزبان، دِه ازنا، مُد آباد، سید آباد، گاوبار پایین، مأمون و... خشک شدند و از آنها تنها مخروط‌های گل افکن و جویی خشک بر جا مانده است. تنها کسانی که کودکی، نوجوانی، جوانی و میانسالی خود را در این روستاها گذرانده‌اند می‌توانند تصویر روزهای آباد جریان زندگی در کنار کاریزها را تصور کنند. عبور دسته‌های ماهیان، پریدن قورباغه‌ها داخل آب، سُریدن لاک پشت‌ها از کنار دریاچه داخل آب، یا مارهای آبی که لای انبوه جلبک‌ها یا کُزآب‌ها (کُزو) می‌خزیدند، منظره‌های آشپزی بودند.

در گذشته بخش بالایی دیواره چاه‌ها را دوربین سنگ می‌کردند که مانع ریزش خاک و آشغال به داخل چاه و همچنین ریزش دیواره چاه و پر شدن آن می‌شد. این دورچین‌های زیبا نوستالژی هستند و خوشبختانه در موارد بسیاری در عملیات لایروبی و کَوَل گذاری کاریزها، برخی دورچین‌های استوار و زیبا را به حال خود گذشته‌اند که خدش به تاربخچه کاریز در این شهرستان است. برای نمونه می‌توان از کاریزهای روستاهای کَهریز سفلی، غازیان، ابونده، مُلاطالِب، رشیدی، قَره دین، بابادینه، آقایی، خروسان، دره باغ، زَرَنان، باوکی امیربختیار، آق داش، مأمون، قَلاکُرجی و ... نام برد.

در گذشته چون دیواره چاه‌ها کَوَل گذاری نمی‌شد، یا شاید هم به علت زمین لرزه و بارش سنگین برف، دیواره چاه‌ها ریزش می‌کردند و بُر می‌شدند و خان یا مالک روستا اقدام به نوکَنی کاریز می‌کرد. برخی خوانین یک یا دو نفر مُقَنی برای نگهداری و لایروبی میله چاه‌های روستای خود

استخدام کرده بودند و سالانه چند خروار گندم به آنها به عنوان دستمزد می دادند.

چاه جدید یا نوکن را به فاصله اندکی از چاه ریزش کرده می کنند. بنابر این هر رشته کاریز قدیمی شامل تعداد زیادی چاه به موازات یکدیگر است که پژوهشگر را در شمارش چاه های کاریز زنده و کاریز متروکه به اشتباه می اندازد. برای نمونه در مورد کاریز آقداش و مأمون و برخی روستاهای دیگر به هنگام شمارش دچار مشکل می شدم.

فاصله میله چاه ها را بیشتر به گام اندازه گرفته ام که به طور میانگین هر گام یک متر یا اندکی بیشتر است. در مواردی که همراه و کمکی و راهنمای بومی داشته ام و فاصله زیاد نبوده و وزش باد مانع از اندازه گیری دقیق با متر پارچه ای نمی شده، با متر اندازی گیری کرده ام.

در صورت امکان، برای چاه ها به ویژه مادرچاه را اندازه گرفته ام. در مواردی نیز به دلیل پوشیده بودن دهانه چاه با درپوش های سبک سیمانی یا مسدود بودن دهانه چاه، موفق به اندازه گیری ژرفای چاه ها نشده ام. در صورت امکان ژرفای همه یا بیشتر میله چاه های یک رشته کاریز را اندازه گیری کرده ام، اما بیشتر به اندازه گیری ژرفای مادرچاه و چاه های نزدیک آن و چاه های پایانی یا چاه های دسترسی و آخرین چاه نزدیک به دهانه یا مظهر بسنده کرده ام.

مادرچاه نخستین چاه از مبدأ هر کاریز و در سطح سازه آب زیرزمینی یا محل جوشش یک چشمه است که مادرچاه را در آنجا حفر می کنند و به فاصله ۵، ۱۰ یا ۲۰ متر و گاهی کمتر میله چاه هایی حفر می کنند تا آخرین میله چاه که آب در سطح زمین جاری می شود که به آن دهانه یا مظهر می گویند.

منظور از چاه های دسترسی که گاهی برخی از آنها را که ژرفای اندکی داشته اند چاهک نامیده ام، میله چاه های حد فاصل مادرچاه و دهانه کاریز می باشند آب مادرچاه و سایر چاه ها را به مظهر

۱. شایان یادآوری است که نخستین چاه هر کاریز چاه منتهی به دهانه یا مظهر است و مادرچاه آخرین چاه به شمار می آید. (نگارنده، به نقل از آقای نظام حیدری از معنایان ساکن ازنا)

یا دهانه منتقل می کنند و مقنّی با ورود به آنها اقدام به لایروبی مسیر کاریز می نماید. شایان یادآوری است که بنا به گفته مقنّیان مادرچاه آخرین چاه و چاه کنار مظهر یا دهانه نخستین میله چاه به شمار می آیند.

هر چند موفق به اندازه گیری ژرفای برخی کاریزها نشده ام، اما باید یادآوری کنم میانگین ژرفای چاه های کاریزهای ازنا حدود ۱۰ متر است و ژرف ترین چاه های کاریزهای این شهرستان کمتر از ۲۰ متر (حد اکثر ۱۷ متر) ژرفا دارند که خوانندگان ارجمند با مطالعه این نوشتار به آن پی خواهند برد.

به هنگامی که نوشتار پیش رو آماده چاپ می شد، بارش های چشمگیر پاییز و زمستان ۱۳۹۷ و فروردین ۱۳۹۸ جان دوباهی به چشمه ها، رودخانه ها، گلال ها (مسیل ها) و کاریزهای شهرستان بخشید و به لطف خدای برپا، رمزمه ی جوشش آب در آنها از سر گرفته شد و همه سدهای خاکی شهرستان سرریز کردند. رودخانه ازنا پس از ۱۶ سال جریان خروشان سیلاب را در خود دید. از این رو در حد توان به بازدید دوره از شمالی از کاریزها رفتم و تغییرات آبدهی آنها را ثبت کردم، اما بازدید و بررسی شمار بیشتری را به امیدوارم تغییرات آبدهی آنها را که با توجه به بارش های خوب امسال چشمگیر است، در نوشتار دیگری با نام «منابع آب شهرستان ازنا» به آگاهی دوستداران تاریخ و طبیعت ازنا و ایران برسانم.

در اینجا شایسته است از همراهی و همدلی آقایان اسد عبدالله و ناصر سابق شهرستان ازنا، علی اکبر جاهد معاون فرماندار سابق ازنا و بخشدار سپیددشت، غلامرضا پوریان معاون فرماندار شهرستان ازنا، آقایان مهندس محمد اقدامی و مهندس هدایت رؤسای پیشین اداره جهاد کشاورزی شهرستان ازنا، آقایان مهندس غلام رضا توکلی مدیر اداره منابع آب شهرستان ازنا، مهدی گرجی کارشناس مهندسی رودخانه و محمد شهریسوند کارشناس فنی گشت و بازرسی این اداره، آقایان محمد رسولی، محمودرضا امامی، وجیه الله مهدوی، محمدحسین کرمی، حمید مهدور، حمید ناظم زاده، سیف الله میری، نبی رضایی و برادر ارجمندش دکتر حسین رضایی،

سبحان قاندى، سيد جواد حسینی، عبدالرضا آقایی، سيد محسن میرباقری، غلام رضا اسدی، حاج عزیز کثیری، بیژن ترک، عبدالرضا فتاحی، مهدی امیری، محمد ذلقی، محمد مختاری، خیرالله منصوری، رحیم فرهمند و محمد اسلامی همکاران ارجمندم، آقایان حمید حاجیوند، محسن بیاتیان، علی کرمی محمد و مجید بیات، میثم جدیدی، محمد قادری، فرهاد عسگری، احسان بیاتیان و میلاد تقی پور دانش آموزان ارجمندم، آقای حاج علی حبیبی کشاورز ساکن بابادینه، آقایان نصر الله بیات بهرامی، سید روح الله هاشمی، سید احمد موسوی و غلام رضا حیدری کشاورزان بوم روستای طازران، آقایان حاج عباس قاسمی، حاج قربانعلی حبیبی، کاظم ترک و یعقوب کرمی کشاورزان بومی روستای ملاطالب، آقایان حاج حسن سلیمانی، سیف الله اسکندری، احمد کرمی، عباس تقی پور، ناصر و ابوالفضل عابدی و خانم بتول اسدی کشاورزان روستای رشیدی، آقای حاج الله ووه کشاورز بومی روستای چرخستان، حاج یدالله فرخی از کشاورزان بومی ازنا، آقای میثم مدیری کشاورز روستای یادگار، آقایان احمد رضا بیاتیان، سید ذبیح الله موسوی و حسین ملک محمدی کشاورزان بومی روستای آقایی، آقایان آیت الله کشاورز، علی و وحید بیاتیان کشاورزان روستای کهریز سفید، حاج عبدالغفار و رضا عسگری از کشاورزان روستای شاطر، آقایان سلیم، حشمت الله (عضو شورای اسلامی) منوچهر، صمد و وجیه الله رضایی، امرالله بوالحسنی و عباس میرزایی کشاورزان بومی روستای قشلاق، آقایان عزیزالله و امیرحسن کشاورز از بومیان روستای چهارچشمه ناظم، آقایان علم جواهری و ملک حسین داوودی از کشاورزان روستای داوود پیغمبر، آقایان رضا و علی خزاعی، حاج محمود، قدرت، عزت الله و فردین قبادی، حبیب الله رحیمی، محمد فرجی، مجید و رضا دارابی کشاورزان و بومیان روستای گلّه، آقایان حجت الله و نبی عباسی، ولی الله اسدی و نعمت خوشرو کشاورزان ساکن گاویار بالا، آقایان محمود عباسی و سید علی حسینی ساکن گاویار پایین و اعضای شورای اسلامی روستا، آقای رشید امانی کشاورز با سلیقه و فعال روستای گمبه، آقایان امیرآقا، حاج ولی و حاج حبیب الله خلیلی از بومیان روستای لمیس، آقایان امیرآقا جانیزرگی، حاج علی

ماشاءالله صوفی، حاج محمد و حسین ورمزیار کشاورزان روستای مکی آباد، آقایان حاج نبی
 کبیری، حاج صفر مجیدی و سید اسدالله حسینی از کشاورزان بومی روستای فرزیان، آقایان
 نصرت الله توکلی، میرزا رضا حمزه لو و بهروز رضایی از بومیان روستای زرنان، آقای اسماعیل
 سیفی دهیار روستای مُد آباد، آقایان حاج میرزا ولی تُرک و حاج هوشنگ بیات کشاورزان بومی
 روستای علی آباد، آقایان حاج آقا محمد صالحی و رحیم عیسوند کشاورزان بومی روستای قاسم
 آباد، حاج امان الله لک کشاورز روستای حشوید، آقای الماس تُرک کشاورز ساکن روستای
 خسرومیره، آقای شاهنشاه ماهرو از کشاورزان بومی روستای خسرو میره، حاج عزت الله لک
 کشاورز روستای دودهک، آقای احمدعلی عبدالوند کشاورز بومی روستای چرخستانه، آقای
 مهدی محمدی دهیار روستای آشور آباد، آقای باقر امیری کشاورز اهل روستای کرتیلان، آقایان
 حاج حیدر نادری، علی برادری، مرادعلی صفایی، سعید براتی و مجید کرمی کشاورزان بومی
 روستای گنجه، آقای محمدشاه دنگ رئیس شورای اسلامی روستای محمودآباد، آقایان
 حسین علی گرجی و سیف الله تونی شاه بران بومی روستای کلکله، آقایان قدرت الله عیسوند،
 سید جلیل حسینی، یدالله، ولی، علی و نظام علی فلاحی، کشاورزان بومی باوکی، آقایان سعید
 رحمانی و علی رضا نادری از بومیان روستای فرزیان حاج خلیل عبدی از کشاورزان و عضو
 شورای اسلامی مالیچه، آقایان حاج ذبیح الله قادری، شعبان نخی، حاج محمد میرزایی، حاج یدالله
 خندان، حاج مرادعلی امیدی، ماشاءالله لک، علی رضا خاکی، ابراهیم بد نشان، رضا رضایی،
 حسین رضایی کشاورزان بومی روستای گلیگرد، عزیز کرمی (متولد ۱۳۵۲)، آقایان احمد مسلمی،
 حکمت و حمیدرضا قربانی از کشاورزان و بومیان روستای شاه یهنه، آقایان منوچهر محمدی،
 ناصر علی محمدی امیر و عظیم نعمتی کشاورزان روستای خروسان، آقایان رضا شاهوردی و
 آیت الله اسداللهی کشاورزان بومی روستای ده حاجی سپاسگزاری نمایم.

علی همت خلیلی

ازنا-فروردین ماه ۱۳۹۸